

"אורתא" ו"נגהא" בניבי הארמית

— א —

חז"ל שבתקופת הבית השני היו מודעים לענייני לשון¹, והערותיהם הרבות בתחום זה מפורזות במרחבי הספרות התלמודית. הערות אלה מתייחסות לתחומי לשון שונים: **הפוניטי, המורפולוגי, המילוני והסמנטי**. מהתחום הפוניטי — נזכיר לדוגמה את המחלוקת על "אידיהן/עידיהן"²; התחום המורפולוגי עולה אגב דיון בצד הפוניטי, כגון: בוויכוח בין רב, הסבור שיש להגות "מאברין את הערים" (ירושלמי עירובין כ"א, ב), ובין שמואל, הסבור שיש להגות "מעברין", עולה עניין המקור והשורש של צורת בינוני — הפעיל זו³; מהתחום המילוני — נזכיר את הערתו של רבי יוחנן לרב אמי ששאל על "יין שמסכו נכרי" שישתמשו בפועל "מזגוי", כי "לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמן" (עי"ז נ"ח, ע"ב)⁴; מהתחום הסמנטי — את הצירוף "פרשת העיבור"⁵ (ברכות כ"ט, ע"ב). כל הדוגמות שנוכרו לעיל הן מתחום העברית. אבל חז"ל עסקו בתחומים אלה גם בתיבות שחדרו לעברית מלשונות הודו-אירופיות⁶, וכן בתיבות ארמיות. מטרתנו כאן היא לבדוק את שתי הצורות הארמיות "אורתא" ו"נגהא" גם לפי דברי חז"ל בתלמודים, לעמוד על משמעויותיהן ולקבוע את תפרושתן בארמית ואת מוצאן ושורשן. פרופ' מ"צ קדרי כותב נכונה, כי "הטכניקה העיקרית לקביעת המשמעויות היא השימוש המלא בהקשרה של המלה"⁷. על כן נביא את דברי חז"ל כלשונם⁸ בבירור זה, נבדוק את מיצבן של הצורות הנבדקות, ונעמוד על היחסים ביניהן⁹, הואיל והן שייכות באחד מקטעי המשמעות שלהן לאותו שדה סמנטי. לצורך זה השתמשנו בספרות המתאימה של חז"ל, במילונים המדעיים ובקונקורדנציות המקובלות בשדה זה¹⁰, ונעזרנו בספרות המחקר הרווחת. נפתח בצורה "אורתא".

1. ראה אפשטיין, מבוא א', עמ' 1 ואילך.
2. ראה ירושלמי עירובין כ"ב, ע"א: בבלי ע"ז, ב', ע"א; השווה הני"ל בהערה 1, שם, עמ' 9; מקור צורה זו הוא ארמי, ראה גלוסקא, השפעה, עמ' 143-144.
3. לעניין זה, ראה הני"ל בהערה 1, שם, עמ' 9.
4. הערה נוספת של רבי יוחנן בתחום צורן הריבוי ראה במסכת חולין קל"ז, ע"ב.
5. למשמעותו, ראה גלוסקא, פרשה, עמ' 55-62.
6. כגון "אפיקומן" (בבלי פסחים ק"ט, ע"ב), שהיא תיבה יוונית, ראה דברי קראוס, עמ' 107.
7. קדרי, החיוב, עמ' 12.
8. לפי כ"י מינכן. לא נציין הבדלים בין נוסחו ובין דפוס התלמוד, לפי שאין עיסוקנו כאן בחקר הנוסח. הוספנו סימני פיסוק, ומראי-מקום לפסוקי המקרא.
9. ראה קדרי, הערה 7 לעיל, שם, עמ' 13.
10. ראה רשימת הקיצורים תביבליוגרפיים.

צורה זו אינה קיימת בארמית מערבית. במזרחית — משמשת היא בארמית שבתלמוד הבבלי בתדירות גבוהה: 108 היקרויות¹¹. תפרושתה רחבה, ושימושה מצוי בכל הסדרים ובמסכתות רבות. מבחינה תחבירית שימושה הוא כתיאור זמן¹²; עם בי היחס — להווה, עם ל' — לעתיד, ועם מ' — לציון נקודת זמן התחלתית. הרי דוגמות: "באורתא אמר רבא הכי" (שבת קל"ו, ע"ב); "לאורתא טרח ומייתי" (ר"ה כ', ע"א); "מאורתא הוה קאי" (ברכות ג', ע"ב). בהקשר הרחב יותר היא משמשת גם לפני משפט מקושר: "פוק... דלאורתא בעי מינד" (יבמות ס"א, ע"ב).

לפי המילונים¹³ מצויה היא אף בתרגומים. בתרגום המכונה "יונתן" — היקרות אחת: "ובאורתא דשיתיסר בנורא תוקדון" (שמות י"ב, ל¹⁴). אולם התרגום הוא בחינת "תוספתא" ואינו מילולי, על כן הוא חשוד כהשפעת הבבלי; יתר על כן: קאהלה סבור, כי תרגום זה בכללו הוא בלתי מהימן, כדבריו¹⁵:

Auch nachher hat man auf das alte palästinische pentateuchtargum nicht versichten wollen und in dem sogenannten Pseudojonatan haben wir eine Targumestalt vor uns, in der wir eine Kompilation aus Targum Onkelos und dem altem palästinischen Pentateuchtargum zu sehen haben.

קיצורו של דבר: קאהלה רואה ב"המכונה יונתן" מין אוסף תרגומי, המורכב מתרגום אונקלוס ומתרגומי ארץ-ישראל, ועל כן הוא בלתי מהימן, וכך רואים אותו שאר החוקרים¹⁶. התיבה משמשת גם בתרגום כתובים, שאף הוא נחשב כבלתי מהימן. על כן יש לראות צורה זו כחד-ניבית במסגרת הארמית בכללה, וכנעדרת בארמית המערבית. בבדיקת הקשריה בתלמוד הבבלי מתברר שהיא מצויה בשלושה מיצבים:

1. אורתא: **צפרא**, כגון: "באורתא אמר רבא הכי ובצפרא הדר ביה" (יבמות ל"ז, ע"א).
2. אורתא: **יומא**, כגון: "הרהר כוליה יומא ולאורתא חזא" (ברכות נ"ו, ע"א).
3. אורתא: **בין השמשות**, כגון: "סתם קדרות בין השמשות רותחות הן ולאורתא אכלינן מינייהו" (ביצה כ"ז, ע"א).

ממיצבים אלה אפשר ללמוד, שמשמעה הוא "ערב", או "לילה". בדברי חז"ל היא נקשרת לצורות עבריות, ומכאן — המחלוקת.

הרי המחלוקת הראשונה (ברכות ג', ע"ב, כ"י מינכן עמ' 290): "יודוד בפלגא דליליא הוה קאי? מאורתא הוה קאי! דכתיב: קדמתי בנשף ואשוע וגוי [תהלים קי"ט, קמז]. וממאי דהאי נשף אורתא הוא? נשף צפרא הוא! דכתי: ויכם דוד מהנשף ועד הערב למחרתם [שם"א ל', יז]. מאי לאו, כמאן דאמי מצפרא דהאידנא עד אורתא דלמחר. לא! מאורתא דהאידנא עד אורתא דלמחר. אי הכי, ליכתוב מנשף ועד נשף, אי נמי מערב ועד ערב! מי כתי הכי? ...אלא אמי רב אשי, תרי נשפי הוו: נשף יממא ואתי לילא ואתי יממא, נשף יממא ואתי ליליא, והאי נשף דהכא — אורתא, דכתי: קדמתי בנשף...".

11. ראה קאסאווסקי, כרך א', עמ' 300 ואילך.
12. לויאס, עמ' 333-335.
13. ראה, למשל, לוי, מילון התרגומים א', עמ' 16א.
14. מהדורת רידר, עמ' 97.
15. מד"ו ב', עמ' 12*.
16. ראה קומלוש, עמ' 19-20; טל, עמ' כב-כג.

בסוגיה זו נקשרת "אורתא" אל הצורה המקראית "נשף": יש סבורים, ש"נשף" = אורתא, ונסמכים על התקבולת המקראית "נשף" // "ערב יום", ויש סבורים, ש"נשף" = בוקר, ונסמכים על הניגוד "נשף": "ערב" שבמקרא, ועל כן אין קשר בין שתי התיבות. האמת היא, שתיבת "נשף" האמורה היא מקרה של פוליסמיה ניגודית¹⁷.

במחלוקת השנייה (פסחים ב', ע"א) נקשרת "אורתא" אל "אור" המקראית-חז"לית. המשנה הראשונה בפרק פותחת במשפט "אור לארבעה עשר בודקין את החמץ לאור הנר", והסוגיה התלמודית עוסקת במשמעות הזמן של הצירוף "אור לארבעה עשר": לדעת רב הונא, "אור" = נהי, כלומר: בוקר; לדעת רב יהודה, "אור" = לילי = לילה (לשון יחיד גם בתלמוד, ראה להלן). במהלך המחלוקת מקשה המקשן מן הפסוק: "הללוהו כל כוכבי אור" (תהלים קמ"ח, ג), "אלמא: אור אורתא הוא". יש להניח, שהוכחה זו איננה מבוססת כל צורכה, לפי שהיא מסתמכת על דמיון הצלילים של שתי התיבות, ולא על מוצאה של "אורתא".

אפשטיין¹⁸ סבור, שמשמעה הוא "תחילת הלילה", אך אינו מתייחס למוצאה. לדעת לוי¹⁹ היא משמשת במשמעים "ערב", "לילה" (Nacht, Abend). אכן כך הם המשמעים המשתקפים במיצבים: ממס' 1: "ערב"; ממס' 2: "לילה". לוי אף משווה את הנידונה לצורה העברית "אורה". לפי השוואה זו אפשר להבין, ש"אורתא" היא, לדעתו, הצורה המיוחדת של "אורה" כשם ארמי ממין נקבה. קשה לקבל סברה זו, שכן לא מצינו שם כזה בשום ניב ארמי. המקבילה הנורמלית אל "אורה" העברית היא הצורה "נהור(א)", המשמשת בבבלי (א' 31). אף מסורת ההגייה שלה היא נתון. מעכב נוסף לקבלת דיעה זו: אורךא ולא אורךא²⁰. יש לבקש אפוא פתרון אחר למוצאה.

קיימים מספר נתונים המחשידים תיבה זו כשאלה בבבלית: 1. העובדה שהיא איננה מצויה בשום ניב ארמי נוסף, 2. דיעותיהם השונות של חז"ל על טיב קשריה לצורות עבריות שונות עשויות להעיד, שאינה מקורית בבבלית, 3. דברי חז"ל הקושרים אותה אל התיבה "נגהי", ומסכמים (פסחים ג', ע"א, כ"י מינכן עמ' 103): "דתני דבי שמואל: לילי י"ד בודקין את החמץ לאור הנר, אלמא: אור אורתא הוא. אלא בין רב הונא ובין רב יהודה, דכולי עלמא – אור אורתא הוא, ולא פליגי: מר כי אתריה ומר כי אתריה. באתריה דרב הונא קרו נהי, ובאתריה דרב יהודי קרו לילי". המסקנה שבדברי חז"ל: "אור" קשורה אל "אורתא" = ערב.

מדברי חז"ל האחרונים אפשר ללמוד על חילופין דיאלקטיים בשימוש הלשון בבבל בתחום זה. במקום מגוריו של רב הונא השתמשו ב"נגהי" במקום "אורתא", ובזה של רב יהודה השתמשו ב"לילי" תחתיה. אפשר שאיזור מגוריו של רב הונא היה סמוך יותר לאיזור שבו הייתה מדוברת הארמית הבבלית לא ידועה לנו. קיימות רק מסורות קריאה של העדות השונות. לדעת מורג, ארמית, עמ' 36, מסורת תימן היא הקרובה לאמת; הגיית תימן בתיבה זו היא אורךא בתנועת [u], ראה עמר, דף ג, עמ' ב.

17. ראה B.D.B.⁹, עמ' 676: 1. evening twilight, 2. morning twilight.
18. אפשטיין, מבואות ב', עמ' 150, ועיין גם הנ"ל, מבואות א', עמ' 236.
19. לוי, מילון התלמודים א', עמ' 46; השווה הערה 17 לעיל, שם, עמ' 21.
20. ההגייה הקדומה בארמית הבבלית לא ידועה לנו. קיימות רק מסורות קריאה של העדות השונות. לדעת מורג, ארמית, עמ' 36, מסורת תימן היא הקרובה לאמת; הגיית תימן בתיבה זו היא אורךא בתנועת [u], ראה עמר, דף ג, עמ' ב.

הראשון שהעלה הקבלה זו שבין שתי התיבות הללו הוא קאהוט²¹. בדבריו מעלה הוא אף השערה, שתיבת "אורתא" יסודה הוא בפרסית הבינונית < Irad = ערב. אמנם נכון הוא שמוצאים השפעת הלשון הפרסית בבבלית²², אך יש צורך בזהירות יתר בקביעות כאלה, וכבר קוטשר²³ השיג על דיעותיו בדבר השפעת הפרסית. אף לדעת פרופ' שי שקד²⁴, אין בפרסית הבינונית צורה שווה או דומה לנידונה. גייגר²⁵ מתלבט, אם התיבה evar בפרסית חדשה או "איבאר" בפרסית-יהודית קשורות ל"אוריא" (ב"ב כ"ה, ע"א) // אורתא = ערב הממשמש ובא.

נראה לנו, שהכיוון שיש לחפש בו את המקור ל"אורתא" הוא העברית; ולא הפרסית הבינונית. הארמית שבתלמוד הבבלי, הכתוב בלשון תערובת עברית-ארמית, עשויה כניב יהודי לספוג השפעות מן העברית בצורת שאילות, הן ישירות והן בלתי ישירות. מורשת²⁶ מצא ביחס לתחום הפועל, ש"אם מצוי רק בבבלי, ייתכן ששימוש הפועל מיוחד הוא לענייני הלכה, כגון הקשורים למוצא המקראי: פגל, טרף". לא מן הנמנע, שכך המצב גם באשר לצורות שמניות: אם נמצאן בשימוש בבבלי רק בענייני הלכה, ובייחוד אם הן מצויות בניב ארמי יחיד, יש להניח שהן שאולות מעברית. ברור, שצורות כאלה עוברות בדרך כלל תהליכי סיגול פונימיים בלשון השואלת²⁷, שהיא במקרה שלנו הארמית הבבלית. על כן ייתכן, שצורת "אורתא" > "אורה" המקראית, ואפשר שהגייתה הייתה or'fa, ולא urta כהגיית מסורת תימן, מסורת שאולי הושפעה מן הכתיב המלא, ו"תרגמה" את הוי"ו כתנועת [u]. "אורתא" אינה צורה מיוחדת, שכן צורך היידוע איבד בבליית את משמעו הדקדוקי²⁷, אלא צורה נורמלית. אולם מנין באה ההוראה של "לילה" בתיבה זו?

מבחינת סמאנטית, "אורה" // "אור". האחרונה מצויה פעם אחת במקרא במשמע "לילה", כפי שדלמן מצא²⁸:

"Eine Seltsamkeit ist es, dass Hi 24, 14 das Wort ör "Licht" zum Befremden der Exegeten zur "Nacht" in Parallele steht.

תקבולת זו של אור // לילה, שדלמן מציין בדבריו, מעלה אפשרות, שכבר במקרא מצויים ניצני השימוש של "אור" במשמע "לילה". השימושים של "אור" במשמע "לילה" או "ערב" מצויים במשנה רק בתחום ההלכה, וכך שימושי "אורתא" בבבלי. התופעה של צורות עבריות שאולות בארמית בתחום הדת ידועה גם מניבים ארמיים אחרים²⁹. מה שמחזק את הסברה שלפנינו שאילה מהעברית הוא העובדה, שלא השתמשו במחלוקות

21. ראה עה"ש א', עמ' 263.

22. אפשטיין, דקדוק, עמ' 9; דוגמה טובה היא "אמרכל", ראה קוטשר, אמרכל, עמ' 90; השווה: שקד, עמ' 112 שם; גרינפילד, עמ' 180 ואילך; מעניין, שאף במשמעות תיבה זו התחבטו חז"ל (הוריות י"ג, ע"א).

23. קוטשר, מצב, עמ' 6 סעיף 5, מאזכר את מאמר הביקורת התריף של ב"ז באכר נגד קאהוט.

24. בשיחה טלפונית עמי בנידון זה.

25. גייגר, תוספות עה"ש, עמ' 14.

26. מורשת, עמ' 74.

27. על תהליכים אלה, ראה וינריץ, עמ' 47-48.

27 א. אפשטיין, דקדוק, עמ' 117.

28. דלמן, עמ' 641.

29. למשל: בארמית מקראית, ראה באואר-ליאנדר, עמ' 10/1; מורג, אור זרע, תרביץ לג (תשכ"ד), עמ' 141, נותן מקום לאפשרות, שאף ארמית מצרית שאלה את "אור" מן העברית או מן הכנענית.

אלה בצורה הארמית הנורמלית "פניא" (x 31), שהיא בעלת אותם משמעוים³⁰, והרי מיצביה:

1. פניא: צפרא, כגון: "והא איכא צפרא ופניא" (ב"ב ל"ו, ע"א).
2. פניא: יומא, כגון: "דעביד עבידא כוליה יומא ולפניא מדו עליה" (יומא י"ד, ע"ב). העולה עד עתה מן האמור לעיל: מוצאה של "אורתא" הוא, כנראה, מ"אור(ה)" שבמקרא, שעברה בתהליך השאילה לארמית סיגול פונימי, וקשרה אל הצורה "נגהא" הוא סמנטי.

— ג —

בניגוד ל"אורתא", "נגהא" היא בעלת שקיפות סמנטית גדולה יותר, ומשמשת בשני ניבים ארמיים, אך רק במזרחית. בבבלית מצויה היא רק בצורת הריבוי (לכאורה) "נגהיי" (x 8 בלבד, כ"י מינכן עמ' 103), כגון: "ימאי אור? רב הונא אמר נגהי. רב יהודה אמר לילי" (פסחים ב', ע"א). אך אפשר שהיא צורת יחיד דקדוקית, לפי שמקבילה אל "לילי", צורה שבכל ניבי הארמית שבהם היא מצויה — משמשת בלשון יחיד³¹. בדברי חז"ל אלה, נקשרת אף צורה זו אל "אור" שבמשנה. בניב זה מצוי גם הפועל "נגה" במשמע "איחר". דרך משל: "רבי ירמיה... נגה לצלוי" (שבת י', ע"א); "נגה ליה ולא אתא" (יבמות צ"ג, ע"א).

בסורית³² מצוי הצירוף $\text{ܢܓܗܝܢܐ} = \text{ܢܓܗܝܢܐ} = \text{ܢܓܗܝܢܐ}$ (= ערב, י"ג) בתחום הפולחן אצל היעקובינים. אף בתלמוד המונה $\text{ܢܓܗܝܢܐ} = \text{ܢܓܗܝܢܐ}$ (= ערב, י"ג) בתחום הפולחן אצל היעקובינים. אף בתלמוד הבבלי השילוש ב"נגהיי" מצוי בתחום ההלכה, שאף הוא בעל אופי פולחני. אבל בסורית יש לצורת ܢܓܗܝܢܐ גם המשמע הרגיל של "שחר", "אור". מכאן מובן הגורם למחלוקת שבתלמוד הבבלי, שהארמית שבו מושפעת מן הסורית. הצורה הנידונה משקפת אפוא תופעת לשון הנקראת "אנטונימיה" או ניגוד משמעיים. בתופעה זו מבחינים במספר סוגים, והנוגע לענייננו הוא "ניגוד משמעות במלה אחת"³⁴. אפשר שזה הרקע לקשר שבין "אורתא" ובין "נגהיי" שבדברי חז"ל בתלמוד הבבלי: המשמע המשותף "ערב" שיש לשתי הצורות. על כן רב הונא השתמש ב"נגהא" במקום "אורתא" (לעיל סעיף ב).

היטיב לתאר את התהוות האנטונימיה החוקר ג' באר³⁵, וכך הוא כותב:

The development of opposite meanings may often have occurred through semantic change. A word having a certain range of meaning, the middle of the range drops out of use... leaving two extremes, which we may or may not clues to connect.

מדבריו כאן אפשר להסיק, שתהליך זה מתרחש רק אם המשמע הוא המשכי (כמו ברוב המונחים המציינים עצמים מופשטים, י"ג). אם המשמע הוא מוגדר יותר, הרי תהליך מעין זה שתואר על ידיו הוא בר סיכויים פחותים יותר.

באר אף הסביר את הגורם לכך שמהתחום הסמנטי של מלה נשמת המרכז — בעובדה

30. מצויה גם "רמשא" (x 1, שקלים ה', ד), אך אינה אפיינית לארמית בבליית.

31. הני"ל בהערה 2 לעיל, שם, עמ' 620.

32. ראה מילון פ"ס הקצר, עמ' 327; השווה: ברוקלמן, עמ' 414.

33. הערה 32 לעיל, שם, בערכו.

34. צרפתי, עמ' 208.

35. באר, עמ' 174.

שמלה אחרת (באותו משמע, י"ג) תופשת את מקומו של מרכז זה. כך קרה גם לנידונה. הואיל ותיבת "נהור(א)" היא התקינה בארמית במשמע "אור", איבדה הצורה "נגהא", אף היא בעלת אותו משמע, את תחומה הסמנטי המרכזי, ונותרו בה שני קצוות סמנטיים אנטונימיים: "שחר" – שהוא תחילת זמן האור, ו"ערב" – שהוא סוף זמן האור³⁶. אולם אין זה התהליך היחיד שבו מתפתחת אנטונימיה בתיבה. לעתים פשוט יותר התהליך, והגורם הוא שאילה סמנטית ישירה או תרגום שאילה, כפי שצרפתי כותב: "הרבה פעמים פגישת המשמעויות השונות במלה אחת או בשורש אחד אינה אלא... פרי של שאילה"³⁷. כך קרה בתיבת "אור" בלשון חז"ל, תיבה שנקשרה לשתי התיבות הארמיות שנידונו כאן³⁸.

קיצורים ביבליוגרפיים

1. אפשטיין, מבוא	ינ"ה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים-ת"א תשכ"ד.
2. — — — מבואות א	ינ"ה אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים-ת"א תשי"ז.
3. — — — מבואות ב	ינ"ה אפשטיין, מבואות לספרים התנאים, ירושלים-ת"א תשי"ז.
4. — — — דקדוק	ינ"ה אפשטיין, דקדוק ארמית בבליית, ירושלים-ת"א 1960.
5. באואר-ליאנדר	H. Bauer — P. leander, Grammatik der Biblisch-Aramäischen ² , Halle 1927.
6. באר	J. Barr, Comparative Philology and the Text of the Old Testament, Oxford 1968.
7. B.D.B	F. Brown — S.R. Driver — C.A. Briggs, Hebrew and English Lexicon of the Old Testament ³ , Oxford 1907.
8. ברוקלמן	C. Brockelmann, Lexicon Syriacum ³ , Hildesheim 1966.
9. גייגר	בתוך: ש' קרויס, תוספות הערוך השלם, וינה 1947 (הדפסה נוספת: ניו יורק תשט"ו).
10. גלוסקא, השפעה	י' גלוסקא, השפעת הארמית על לשון המשנה, רמת גן תשמ"ח (דיסרטציה).
11. — — — פרשה	י' גלוסקא, הפרשה של יפרשת העיבור, מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית, רמת גן תש"ן.
12. גרינפילד	J.C. Greenfield, *HAMARAKARA > AMARKAL, W.B. Henning Memorial Volume (ed. Boyce-Gershevich), London 1970, pp. 180-186.
36.	שמא בתהליך דומה נוצרה אנטונימיה בצורת "נשף" = לילה, חושך < דמדומי בוקר/דמדומי ערב (הערה 17 לעיל) בהשפעת "לילה", הצורה התקינה בעברית המקרא.
37.	הערה 34 לעיל, שם, עמ' 210.
38.	ראה הני"ל בהערה 2 לעיל, שם, עמ' 136-137.

13. דלמן G. Dalman, Arbeit und Sitte in Palästina I, Hildesheim 1964.
14. וינריך U. Weinreich, Languages in Contact, New York 1968.
15. טל, תני"ך א' טל (רוזנטל), לשון התרגום לנביאים ראשונים ומעמדה בכלל ניבי הארמית, ת"א תשל"ח.
16. לוי, תלמודים J. Levy, Wörterbuch über die Talmudim und Midrashim³, Leipzig 1876-1889 (Darmstadt 1963).
17. — — — תרגומים J. Levy, chaldäisches Wörterbuch über die Targumim³, Leipzig 1861-1881.
18. לויאס ק' לויאס, דקדוק ארמית בבלי, ניוארק תר"ץ.
19. מורג ש' מורג, ארמית במסורת תימן, לשון התלמוד הבבלי, ירושלים תשמ"ח.
20. מד"ו P. Kahle, Masoreten des Westens 1/2, Hildesheim 1967.
21. מורשת מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת גן תשמ"א.
22. סוקולוף M. Sokoloff, A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period, Ramat-Gan 1990.
23. עה"ש ח' קאהוט, ספר ערוך-השלם², וינה 1892-1878 (ניו יורק תשט"ו).
24. עמר א' עמר, מסכת ברכות תלמוד בבלי, ירושלים תשמ"ח.
25. ערכי ערכי המילון החדש לספרות חז"ל (בעריכת י' קוטשר), רמת גן תשל"ב.
26. פ"ס Payne R. Smith, A Compendious Syriac Dictionary, Oxford 1903.
27. צרפתי גביע צרפתי, סמנטיקה עברית, ירושלים תשל"ח.
28. קאסאווסקי הרב ח"י קאסאווסקי, אוצר לשון התלמוד, ירושלים תשי"ד-תשמ"ב (41 כרכים).
29. קדרי החיוב מ"צ קדרי, החיוב בלשון המגילות הגנוזות (מחקר בשדות לשוניים), ירושלים תשכ"ח.
30. קוטשר, אמרכל י' קוטשר, אמרכל-מרכול*, ערכי א', עמ' 94-90.
31. — — — מצב י' קוטשר, מצב המחקר של לשון חז"ל, ערכי א', א', עמ' 28-3.
32. קומלוש י' קומלוש, תרגומים ארמיים יהודיים, בתוך: תרגומי המקרא (בעריכת ח' רבין), ירושלים תשמ"ד, עמ' 5-44.
33. קראוס S. Kraus, Griechische und Lateinische Lehnwörter in Talmud, Midrasch und Targum² II, Hildesheim 1964 (Berlin 1899).
34. שקד ש' שקד, אמרכל, ערכי א', עמ' 112.
- כ"י מינכן תלמוד בבלי כ"י מינכן, דפוס צילום, ירושלים תשל"א.